

J. Spaans, *Armenzorg in Friesland, 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden. Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum: Verloren, Leeuwarden: Fryske akademy, 1997, 400 blz., f59,-, ISBN 90 6550 574 1).

Kleine oorzaken hebben vaak onverwachte gevolgen. De voorgdij van het Ritske Boelemagasthuis te Leeuwarden, in de zestiende eeuw ontstaan uit het Zoete Naam Jezus-gilde, raakte in de jaren tachtig geïntrigeerd door de herkomst van dat gilde met de 'mystieke' naam en besloot in 1991 er een onderzoek aan te doen wijden. Er werd een consortium van vier eeuwenoude fundaties gevormd en met de opbrengst van het kennelijk nog ruim beschikbare kapitaal werd een historica in betaald dienstverband aangetrokken. Via een sociaal-historische studie van het gasthuis zelf groeide dat onderzoek uit tot een globaal project over de armenzorg, eerst in Leeuwarden en vervolgens in de zes grotere Friese steden, waarna het uitmondde in een synthese over drie eeuwen. Weten we nu waar dat gilde vandaan komt? Ja en nee. De aard van het antwoord zet de toon van het boek. Spaans neemt genoeg met het gegeven dat het om een gebedsbroederschap ging die kort voor 1528 de plaats van het opgeheven Sacramentsgilde blijkt te hebben ingenomen. Wat haar interesseert zijn de uitdelingen aan de armen die dat gilde verrichtte, niet de religieuze cultuur rond de Naam Jezus als exponent van geestelijke idealen, noch de kritiek op de sacramentsverering, die ze laconiek constateert. Of de voorgdijleden die sociale vorm van bestaansverheldering voldoende vinden terwijl hun aanvankelijk een meer culturele voor ogen stond, kunnen alleen zij ons zeggen.

Desondanks mogen ze blij zijn met het resultaat. Er ligt een fors, royaal door archiefonderzoek onderbouwd boek op tafel dat een breed, synthetisch beeld schetst van de belangrijkste instellingen van stedelijke armenzorg in het gewest Friesland tot aan de reorganisaties tijdens de Bataafse Republiek (want ondanks een korte excurs daarover kan als eindjaar beter 1795 worden gelezen). Een en ander steeds tegen de achtergrond van de ideeën die voogden en magistraten koesterden over de armen en over de beste manier om ze minder arm te maken, minder zichtbaar, minder intolerabel, of minder bewust van hun rechten of voorrechten. De term 'armen' wordt hier in de oude zin van het woord gebruikt. Hoewel door dit boek heen vele bezits-, werk- of inkomenslozen wandelen, dus armen in onze financiële zin van het woord, komen we minstens evenzoveel behoeftigen in een bredere betekenis tegen, dat wil zeggen personen zonder stand, staat of steun die, gegeven de corporatieve ordening, het particularisme en de zorgtradities, om andere redenen zorg, hulp of bijstand behoefden: vondelingen, wezen, weduwen en bejaarden, gekaapte zeelieden die losgeld nodig hadden, militairen die van hun soldij niet konden leven, daklozen, zwervers, landlopers en bedelaars, pelgrims, vluchtelingen, passanten, arbeidsmigranten en vreemden zonder recht op plaatselijke onderstand, tuchtelingen, invaliden, pestlijders, leprozen en geesteszieken. Per saldo komt zo heel de onderrand van de samenleving in beeld, waarbij we moeten aantekenen dat die oude 'armoede' minstens even dikwijls situatiegebonden was als in sociaal-economische structuren of conjuncturen geworteld. Zeker bij de burgerweeshuizen en provieniershuizen ging het vaak meer om een vorm van standsbehoud dan om armenzorg in strikte zin.

Dit boek gaat echter niet over de armen zelf, maar over de armenzorg, de vormen en instellingen daarvan en de ontwikkeling van de ideeën daarover in Friesland. Mensen van vlees en bloed komen er niet veel in voor, en als we ze tegenkomen heten ze 'een weduwe', 'een arme joodse vrouw' of 'een in Turkse slavernij geraakte man'. Zelfs de armenvoogden en regenten blijven goeddeels naamloos. Slechts een hoer met de bijnaam Flodderkut heeft recht op een stukje persoonlijke identiteit (98), zij het niet op een plaats in het register. Dat bevordert de herkenbaarheid van de betrokkenen als sociale groep niet, noch de levensnabijheid van de analyses, maar wellicht was dat ook niet de bedoeling. Het is overigens niet zo dat de instellingen voor

armenzorg in Friesland tot nu toe onderbelicht waren gebleven. Integendeel, er bestaan enkele goede tot uitstekende monografieën. De meerwaarde van dit boek ligt dan ook in het totaalbeeld van de armenzorg voor het hele gewest en in de grote lijnen die het door drie eeuwen heen trekt. Weliswaar gaat het in hoofdzaak over de zes grotere steden, maar in tekst en noten komen tal van voorbeelden uit de overige plaatsen voor. Spaans' aanpak is voldoende " genuanceerd om van nieuw bronnenonderzoek naar zulke plaatsen geen wezenlijke bijstelling te verwachten.

Naar opzet volgt het boek in grote lijnen de reeds bekende periodisering, maar met een sterk accent op de doorwerking van het humanisme sedert de zestiende eeuw. De humanistische hervorming van de armenzorg behelsde een centralisatie ervan in de handen van de lokale burgerlijke overheid. Door een rationeler beheer van de fundaties en door arbeidsplicht op te leggen kon zij meer armen ondersteunen, misbruik tegengaan en de zichtbare vormen van armoede uitbannen, op de eerste plaats de bedelarij. Na de Opstand werd deze politiek van rationalisatie en disciplineren in grote lijnen voortgezet. Maar nu kreeg de stedelijke magistraat ook de financiële middelen in handen om een samenhangend systeem van voorzieningen in het leven te roepen. De erkenning van de gereformeerde kerk als de enige publieke kerk (1651) leverde vervolgens een probaat instrument om de dissenters uit te bannen en religieuze uniformiteit te bevorderen. In Friesland bemoeiden ook de Staten zich al vroeg met de armenzorg: door provinciale wetgeving (het bedelverbod), beheer van de genaaste kloostergoederen, voorschriften over uitkeringen, en inrichting van provinciale instellingen zoals een centraal tucht- en werkhuis. Desondanks hadden de verschillende instellingen voor armenzorg (de stadsarmvoogdij, de gereformeerde diaconie, de wees- en gasthuizen, de particuliere stichtingen, de sluikvormen van confessionele armenzorg door de katholieken en de dissenters) in elke stad een andere configuratie en droegen ook de ontwikkelingen steeds een sterk lokaal karakter. In de derde periode, vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw, veranderde niet het systeem maar raakte de humanistische theorie van sociale cohesie wat op achterstand: de armenzorg werd meer groepsgebonden. Ze maakte een proces van confessionalisering door dat de restarmen, niet verzorgd door een kerk, gilde of corporatie, overliet aan de stedelijke armvoogdij. Dat leidde niet alleen tot nieuwe verkokering maar ook tot verharding van de sociale verhoudingen en verlies aan lokale solidariteit. Terecht wijst Spaans op het grote belang van de diaconie voor de huizittende kerkarmen — nogal verwaarloosd door de gangbare instellingshistoriografie. De stadsarmen waren er echter slechter aan toe. Zij moesten maar werken en er werd steeds nauwer op hen toegezien, al ontloek enige aandacht voor hun sociale verheffing.

Kan het Friese beeld dat van de armenzorg in heel de Republiek corrigeren, zoals Spaans aan het slot voorzichtig suggereert? De vraag het mij af. Friesland lijkt juist door zijn bestuurlijke centralisatie en zijn vroege invoering van het humanistisch hervormingsprogram globaal op andere gewesten voor te lopen (68). Spaans tekent daar tevens bij aan dat modernisering ten onrechte vaak aan religie (dus aan de Hervorming) is gekoppeld, terwijl de koppeling eerder sociaal van aard was (dus aan het spanningsveld tussen de stedelijke magistraat, op collectieve zorg gericht, en de groepsbelangen van de elite, die het familie karakter van hun stichtingen wilde sparen, later van de kerken). Juist de elite nam in Friesland echter ook weer een bijzondere plaats in. Aandacht verdient echter de correctie die Spaans aanbrengt op het globale beeld van een al te ruimhartige armenzorg dat rond 1800 opgeld deed. Zij maakt aannemelijk dat dit vooral de diaconiearmen, niet de stadsarmen betreft. Zo'n conclusie vormt een vruchtbaar uitgangspunt voor een meer gedifferentieerde aanpak van de armenzorg elders, waarvan dit boek het voortaan onontkoombare model schetst.

M. C. 't Hart, J. Jonker, J. L. van Zanden, ed., *A financial history of the Netherlands* (Cambridge, etc.: Cambridge university press, 1997, xiii + 232 biz., £40,-, ISBN 0 521 58161 3).

Onder de titel *A financial history of the Netherlands* zijn zes opstellen bijeengebracht die een overzicht geven van de financiële geschiedenis van Nederland van de zestiende eeuw tot 1990. Doel van deze uitgave is recente onderzoeksresultaten, waarvan sommige niet eerder in druk zijn verschenen, voor buitenlandse onderzoekers toegankelijk te maken. De auteurs behandelen de ontwikkelingen in het monetaire systeem, het bankwezen en de overheidsfinanciën en wel in het bijzonder hebben zij gekeken naar de invloed van overheidsorganen op het financiële en monetaire systeem. Daarbij onderkennen zij de volgende perioden: van circa 1550 tot de Opstand in 1572, de tijd van de Republiek (1572-1795), de wording van de nationale staat (1795-1848) en Nederland als natie (1848-1990).

De drie redacteurs schreven een uitgebreide inleiding en tekenden voor het afsluitende hoofdstuk. Elke bijdrage vormt een afgerond hoofdstuk en is voorzien van een beperkte annotatie. De bundel als geheel bevat een uitgebreide bibliografie. Verder zijn er verscheidene grafieken en tabellen in opgenomen. Een verklarende woordenlijst en een register complementeren deze publicatie.

In de eerste bijdrage verklaart M. 't Hart de verdiensten van de zogeheten financiële revolutie in de zestiende eeuw. Onder de Habsburgers was in de Nederlanden een proces van centralisatie van de overheidsfinanciën op gang gekomen, waaraan evenwel de Opstand een einde maakte. De jonge Republiek, een confederatie van in hoge mate soevereine gewesten, worstelde vervolgens met de financiering van haar hoge oorlogsuitgaven. De centrale overheid beschikte, gezien de fiscale autonomie van de gewesten, over weinig fiscale instrumenten, maar een oplossing werd gevonden in het invoeren van een lange-termijn staatsschuld. Dit gecombineerd met relatief regelmatige belastinginkomsten gaf de Republiek al vroeg een modem financieel bestel, zij het dat het muntwezen gedecentraliseerd was. De Republiek telde maar liefst veertien munthuizen en de muntcirculatie was dan ook zeer heterogeen. Met het oog op de buitenlandse handel werd echter de negotiepenning geïntroduceerd, zo blijkt uit de bijdrage van P. Dehing en M. 't Hart over het gewestelijk geld- en bankwezen tot 1800. Tijdens de Republiek belegde de rijke Nederlandse elite steeds meer geld in (nieuwe) staatsleningen en buitenlandse activa. Amsterdam ontwikkelde zich tot een financieel centrum, waartoe ook buitenlandse overheden zich in de achttiende eeuw wendden voor (goedkoop) Nederlands kapitaal. Het moeizame transformatieproces van gewestelijke naar nationale overheidsfinanciën wordt vervolgens beschreven door W. Fritschy en R. van der Voort. De Bataafse Revolutie (1795) maakte een einde aan de gewestelijke soevereiniteit, waarna het nieuwe gezag de centralisatie van de overheidsfinanciën ter hand nam. De auteurs constateren dat dit proces aanvankelijk geenszins voordelig was voor de toch al deplorabele staatsfinanciën, een erfenis uit het oorlogsverleden. Vervolgens werden onder koning Willem I verscheidene fiscale, monetaire en constitutionele hervormingen doorgevoerd, daarmee voorwaarden scheppend voor de latere economische groei. Het geld- en bankwezen volgde de economische ontwikkelingen op de voet, zo blijkt uit de bijdrage van J. Jonker. Met de opheffing in 1798 van alle munthuizen, met uitzondering van die te Utrecht, werd ook de centralisatie van het muntwezen in gang gezet. Toch zou de muntcirculatie nog lang problematisch blijven. De reeds vroeg in Nederland goed ontwikkelde financiële markten hebben er waarschijnlijk toe bijgedragen dat een nationaal bankwezen relatief laat — tussen 1860 en 1890 — tot ontplooiing kwam. Zo vestigde de Nederlandsche Bank vanaf 1865 als eerste een landelijk kantorennet, ontwikkelde zich een nationaal prolongatiesysteem en ontstonden de eerste algemene banken. *En passant* rekent de auteur nogmaals af met de opvatting dat de negentiende-eeuwse bankiers meer interesse toonden voor overheids-